

Ἄθανασίου Π. Κανελλοπούλου, *Οἰκολογία καί οἰκονομική τοῦ περιβάλλοντος*. Ἐκδ. Καραμπερόπουλος, Ἀθήνα, 1985, 277 σελ.

Τό βιβλίον αὐτό, πού εἶναι «μέρος μιᾶς φιλόδοξης σέ σύλληψη ἐρευνητικῆς «ἐπιχείρησης», ἀποτελεῖ μία δυναμική, οὐσιαστική καί τεκμηριωμένη ἀπάντηση στήν ἀρνητική κρισιολόγηση μελετητῶν τῆς οἰκονομικῆς σκέψης, πού ἔχουν ἀμφισβητήσει τήν πρακτική καί τήν προσφορά τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος στήν οἰκονομική ἐπιστήμη.

Οἱ ἰσχυρισμοί ὀρισμένων ἐρευνητῶν περί ἐκτοπίσεως, στήν ἀρχαιοελληνική οἰκονομική σκέψη, τῆς οἰκονομικῆς, ὡς κριτηρίου τῶν δημοσίων ἐπιλογῶν, ἀπό τήν πολιτική καί τήν ἠθική, περί ὑπολειψύρας τῆς ἰδιωτικῆς ἢ ἀντίθετα, κατ' ἄλλους, τῆς δημόσιας οἰκονομίας, περί ἀπουσίας ὄχι μόνον διαχειριστικῶν (διοικητική οἰκονομία —πολιτική ἀγορά) ἀλλά καί ἄλλων καταλλήλων θεσμῶν («παρασιτική» ἀθηναϊκή κοινωνία— ἠθική ἀποδοκιμασία τῆς ἐργασίας), τέλος, οἱ ἰσχυρισμοί τους περί ἀπουσίας στήν ἀρχαιοελληνική οἰκονομία οἰκονομικοῦ χαρακτήρα κρίσεων ἀναλόγων τῶν συγχρόνων οἰκονομιῶν, ἀποκρούονται ἤδη στίς πρῶτες σελίδες τοῦ βιβλίου, ὅπου ὁ συγγραφέας, προλογίζοντας, ἀποκαλύπτει καί τόν σκοπό τῆς ἐρένης του, πού εἶναι «ἡ ἀντικειμενική βάσανος τῶν ἀντιρρήσεων πού ἀναφέρθηκαν πῶς πάνω, ἡ παρουσίαση ὀρισμένων στοιχείων τῆς φυσιογνωμίας τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας στή κλασσική κυρίως περίοδο, μέ βάση τήν ἀθηναϊκή, καί ἡ ἐκθεση συγχρόνων οἰκονομικῶν θεωριῶν καί «νόμων», πού οἱ καταβολές τους βρίσκονται στά ἀρχαιοελληνικά κείμενα» (σ. 17-30). Τό πρῶτον κεφάλαιον φέρει τόν τίτλον «Προβληματική τῆς οἰκολογίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων» καί ἀναφέρεται, κατ' ἀρχάς, στήν *οἰκολογία*, νοούμενη ὡς σχετικά πρόσφατον ἐπιστημονικό κλάδον, καί στήν *οἰκονομική τοῦ περιβάλλοντος*, πού εἶναι ἀκόμα ὁ πῶς πρόσφατος κλάδος καί τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης καί τῆς οἰκολογίας· ἀκόμη ἐξετάζει τήν διαφορά πού ὑπάρχει μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν κλάδων. Ἐξάλλου, ἡ ἀναφορά στή «μαλθουσιανή καί οἰκολογική στενότητα», σέ σχέση μέ τήν συνειδητοποίηση τῶν κινδύνων πού ἐνέχει ἡ διαταραχή τοῦ οἰκοσυστήματος, ὀδηγεῖ ἀναπόφευκτα στήν ἐπισήμανση τῆς ἀνάγκης διαπλάσεως ὄχι μόνον ἐνός νέου πολιτιστικοῦ ἠθους, ἀλλά καί ἐνός νέου πολιτικοῦ ἠθους, ἀπηλλαγμένων τῆς «ἀναπτυξιομανίας» ἢ τῆς «κερδοφρενίας», κλάδων πού πρέπει νά ἔχουν ὡς κύρια ἐπιδίωξη τήν ποιότητα τῆς ζωῆς, τό μέγιστον «εἶναι» καί τήν ἰσορροπία, κάτι δηλαδή πού ἀπαντᾷ κατ' ἀρχάς στήν ἀρχαιοελληνική φιλοσοφική διάνοξη.

Ἡ ἐπίδραση τῆς μορφῆς τοῦ περιβάλλοντος στόν χαρακτήρα καί στή διαμόρφωση τῶν πολιτιστικῶν ἀξιῶν εἶναι τό ἀντικείμενον τῆς ἐρένης τοῦ δευτέρου κεφαλαίου (σ. 31-42). Σ' αὐτό τονίζεται ὅτι τέτοια θέματα, πῶς πρῶν τόν Montesquieu, τόν Boeke ἢ τόν Higgins, ἀπασχόλησαν τόν Πλάτωνα, τόν Ἀριστοτέλη, τόν Ἰπποκράτη, τόν Ἡρόδοτον, τόν Θουκυδίδη, τόν Στράβωνα καί ἄλλους, ἔτσι ὥστε οἱ θέσεις τους νά ἀποτελοῦν «προδρομικές καταβολές των θεωριῶν τοῦ γεωγραφικοῦ ντετερμινισμού» (σ. 33).

Οἱ θετικές ἢ οἱ ἀρνητικές κατ' ἄλλους (Roszak, Moncrief) ἐπιδράσεις τῶν θρησκευτῶν (εἰδωλολατρεία, ἰουδαϊσμός, χριστιανισμός) ἀπασχολοῦν τόν συγγραφέα στό τρίτον κεφάλαιον (σ. 43-54), γιατί, ὅπως γράφει, «σήμερα πιστεύεται ὅτι μία ἀπό τίς κρίσεις τοῦ οἰκοσυστήματος εἶναι ἠθικοπνευματική» καί ἔχει ἄμεση σχέση μέ τό πνεῦμα φειδοῦς στή συμπεριφορά ἀπέναντι στή φύση. Ἀλλά καί ὁ μυστικισμός, ἡ μυθολογία καθῶς καί τά οὐτοπικά ἀρχαιοελληνικά μυθιστορήματα συμβάλλουν στή διαμόρφωση μιᾶς τέτοιας ἠθικῆς γιά τήν προστασία τοῦ οἰκοσυστήματος.

Τό τέταρτον κεφάλαιον (σ. 55-76), ὅπου ὑπάρχουν πλούσιες ἀναφορές σέ ἀρχαίους ἑλληνας συγγραφεῖς, φιλοσόφους καί νομοθέτες καθῶς καί ἀντιστοίχησιν ἀπόψεων τῶν συγχρόνων οἰκονομολόγων καί ἱστορικῶν, καταπιάνεται μέ τήν *ποιότητα ζωῆς*, κυρίαρχον ἰδεῶδες τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ἀτομικῆς καί κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς, πού εἶναι ἀσφαλῶς κάτι τι σύμ-

φωνο μέ τήν περί εὐδαιμονίας ἀρχαιοελληνική φιλοσοφική ἀντίληψη: Ὁ πλοῦτος εἶχε σχέση μέ τήν «ἐπιλογή σκοπῶν» καί ὄχι «μέσων». Ἐξαιρετική εἶναι ἐδῶ ἡ προσφορά τοῦ συγγραφέα γιά τήν ἀνάλυση τοῦ ρόλου τοῦ πλούτου καί γιά τήν ἀξιολόγηση τῶν ἀναγκῶν, ἐπιτυχής δέ ἡ ἀπόκρουση τῆς σύγχρονης ἀντίληψης περί τῆς «δῆθεν ἀποστροφῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων πρός τήν ἐργασία» (σ. 68).

Τό πέμπτο κεφάλαιο (σ. 77-98) ἀναφέρεται κατ' ἀρχάς στή βασική ὑπόθεση τῆς οἰκολογίας, πού εἶναι ἡ ἀναγνώριση τοῦ σύμπαντος ὡς «συστήματος» κυριαρχούμενου ἀπό συνεκτική ἀλληλεξάρτηση-ἀλληλεπίδραση (προβεβλημένη, ἤδη, ἀπό τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες στοχαστές) καί διεπόμενου ἀπό τόν λόγο. Ὁ συγγραφέας, ἐπιδιδόμενος σέ μιά συγκριτική μελέτη τῆς ἔννοιας τῆς ἀρετῆς, τῶν θεωριῶν περί ἀνακύκλωσης καί περί ἐντροπίας στήν ἀρχαία καί στήν σύγχρονη ἐποχή, ἀνακαλύπτει τήν ἀναμφισβήτητη προέλευσή τους, τήν πηγὴ τους δηλαδή στήν ἀρχαιοελληνική διάνοηση στήν ὁποία ἄλλωστε ἐντάσσονται καί οἱ πρῶτες ἀπόψεις (Ξενοφῶν, Ἀριστοτέλης) περί οἰκονομικῆς χρήσης τοῦ περιβάλλοντος (παραγωγή καί διαχείριση τῶν πόρων, οἰκονομική ἔννοια τῆς παραγωγῆς καί παραγωγική λειτουργία τοῦ ἐμπορίου, χρηματιστική κτήση καί κερδοσκοπία: κεφ. IV, σ. 99-114). οἱ ἀπόψεις αὐτές ἀπαντοῦν καί στίς σύγχρονες οἰκονομικές θεωρίες.

Ἐνδεικτικό εἶναι τό γεγονός τῆς ἐπίδρασης τῆς ἀριστοτελικῆς «κατά φύσιν κτητικῆς» ἐπὶ τῶν ἀπόψεων πού διατύπωσαν οἱ Jefferson, Henry George, Rousseau καί Adam Smith καθῶς καί ἡ γαλλική φυσιοκρατία. Ὅμως, ὄχι μόνον οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι ἀλλά καί ποιητές καί ἱστορικοί διατύπωσαν οἰκολογικές παρατηρήσεις. Καί εἶναι ἄξιο προσοχῆς τό γεγονός ὅτι πλεῖστα εἶναι τα ἔργα πού πιστοποιοῦν τήν συνέχεια τῆς οἰκολογικῆς αὐτῆς συνείδησης μέχρι καί τοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους (κεφ. VII, σ. 115-130).

Μέ τίς θετικές καί τίς ἀρνητικές ἐπεμβάσεις «Πολιτείας καί πολιτῶν ἔναντι τοῦ περιβάλλοντος» καταπιάνεται ὁ συγγραφέας στό ὄγδοο κεφάλαιο (σ. 131-154) τοῦ βιβλίου του, ἐπικαλούμενος τίς μαρτυρίες ἀρχαιοελληνικῶν κειμένων. Ἀρνητικές εἶναι οἱ ἐπεμβάσεις πού προέρχονται ἀπό πολέμους, πού εἶχαν ὡς συνέπεια τίς ἐπιδημίες, τήν καταστροφή τῆς χλωρίδας καί τῆς πανίδας, τήν ἀνεργία καί τον πληθωρισμό, ἀπό τίς ἀποψιλώσεις τῶν δασῶν καί ἀπό τήν ἐξάντληση τῶν μεταλλευτικῶν πόρων ἀκόμα καί σέ περιόδους εἰρήνης.

Θετικές εἶναι οἱ ἐπεμβάσεις πού συνδέονται μέ τή λήψη σειρᾶς μέτρων γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν ρυπάνσεων καί τῆς θνησιμότητας, γιά τήν ἀναβάθμιση καί τή βελτίωση τοῦ οἰκοσυστήματος (ἀναπλάσεις χώρων, προστασία καί ἐμπλουτισμός ἐδαφῶν).

Μέ τό ρόλο τῶν κοινῶν καί τῶν κοινοχρήστων ἀγαθῶν στήν περιβαλλοντική ρύπανση καί μέ τήν ἀναγκαιότητα τῆς κοινωνικοποίησης τῆς φύσης καταπιάνεται ὁ συγγραφέας στό ἔνατο κεφάλαιο (σ. 155-166). Πρόκειται γιά προβλήματα πού διερευνῶνται μέ ἰδιαίτερη προσοχή ἀπό τοὺς σύγχρονους (Lloyd, Hardin, Gordon, Saint-Marc, ἀλλά καί ἀπό τοὺς Hobbes, Rousseau). τὰ προβλήματα αὐτά ἤδη ἀπό τήν ἀρχαιότητα ἔχουν ἀποτελέσει ἀντικείμενο ποικίλων ἐπισημάνσεων (Δημόκριτος, Ἀριστοτέλης, Ἐπίκουρος, Ἡσίοδος).

Ὅμως εἶναι ὀρθοί οἱ σύγχρονοι ἰσχυρισμοί περί μὴ ἀλλοιώσεων τῶν οἰκοσυστημάτων στήν ἀρχαία Ἑλλάδα; Ὁ συγγραφέας, μέ τήν βοήθεια μαρτυριῶν ἀρχαίων κειμένων, καταρρίπτει τοὺς ἰσχυρισμούς αὐτούς, κάνοντας μιά ἀναδρομὴ στήν οἰκολογική ἱστορία τῆς Μεσογείου καί στίς ἀλλοιώσεις πού ὑπέστη διαχρονικά τό οἰκοσύστημα τῆς Ἀττικῆς. Ἡ συνείδηση αὐτῶν τῶν κοσμολογικῶν ἀναστατώσεων στήν ἀρχαία Ἑλλάδα (μεταβολές, καταστροφές, ἀλλοιώσεις) διαφαίνεται ἔντονα ὄχι μόνον στήν ἰδεατοτυπική περίπτωση τῆς πλατωνικῆς «ἱστορίας» τῆς Ἀτλαντίδας, ἀλλά καί στήν κοσμογονική θεωρία τοῦ Ἐμπεδοκλέους (κεφ. X, σ. 167-178).

Στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, ὅμως, ἔχουν τήν προέλευσή τους καί οἱ σύγχρονες θεωρίες (Schumacher) περί ἐναρμόνισης τῶν ἀνθρωπίνων ἔργων καί τῆς φύσης. Ἡ «εὐσχημοσύνη», ἡ

«εὐαρμοστία», ἢ «εὐρυθμία», βρίσκουν τὴν πρακτικὴ τους εφαρμογὴ ὄχι μόνο σὲ σχέση μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ, τὴν αἰσθητικὴ ἢ τὴν ὀπτικὴ ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ψυχοπνευματικὴ ρύπανση, δίνοντας σαφῶς τὸ προβάδισμα στὶς συγκεκριμένες ἀρχαιοελληνικὲς ἀντιλήψεις ἔναντι τῶν ἀντιστοιχῶν συγχρόνων θεωριῶν (κεφ. XI, σ. 179-190). Ἀλλὰ καὶ τὸ δημογραφικὸ πρόβλημα τῆς ἀστυφιλίας καὶ τῆς «ἀγροτικῆς ἐξόδου» (κεφ. XIII, 207-224), εἶχε ἀπασχολήσει τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες διανοητὲς πού προσπάθησαν νὰ βροῦν κατάλληλα μέτρα γιὰ τὴν ἀντιμετώπισή τους. Καὶ δὲν εἶναι παράδοξο τὸ γεγονὸς ὅτι, στὸ μέτρο πού ἡ ἀστυφιλία ὑποβαθμίζει τὸν τρόπο ζωῆς, ἡ ἀρχαιοελληνικὴ διάνοηση ἀσχολήθηκε, ὄχι μόνον στὴν θεωρία ἀλλὰ καὶ στὴν πράξη, μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ μεγέθους τῶν πόλεων (ἄριστο μέγεθος, πλατωνικὴ «ὕγιής πόλις», ἀριστοτελικὴ αὐτάρκεια ὡς ὄρος τῆς πόλης), ἄρρηκτα συνδεδεμένου μὲ τὴν οἰκονομικὴ, κοινωνικὴ καὶ ἠθικὴ ποιότητα ζωῆς, πρόβλημα πού ἀπασχολεῖ εἰδικὰ καὶ τὴ σύγχρονη οἰκονομικὴ ἐπιστῆμη (κεφ. XIV, σ. 225-238). Τέλος, θαυμασμὸ προκαλεῖ καὶ ἡ προηγμένη στάση, θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ, τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἔναντι τοῦ περιβάλλοντος σὲ θέματα ἐγκατάστασης, χωροταξίας καὶ πολεοδομίας (κεφ. XV, σ. 239-254).

Τὸ κύρος τοῦ συγγραφέα εἶναι μιὰ ἐγγύηση γιὰ τὴ σοβαρότητα τῆς ὅλης ἐργασίας, καὶ μιὰ ἀνάγνωση τοῦ ἔργου πείθει γι' αὐτό. Γιατί ὁ συγγραφέας μὲ σαφήνεια, γλαφυρότητα καὶ σοφία ἐκθέτει τίς ἀπόψεις του, καὶ δὲν ἀρκεῖται ἀπλᾶ σὲ μιὰ ἀνίχνευση τῶν ἀρχαίων κειμένων, ἀλλὰ διερευνᾷ κατὰ πόσον οἱ ἀρχαιοελληνικὲς θεωρήσεις ἀποτελοῦν προδρομικὲς καταβολές τῶν συγχρόνων ἐπιστημονικῶν θεωριῶν. Καὶ «ἡ ἀνακάλυψη αὐτὴ εἶναι ἴσως ἕνας ἀπὸ τοὺς θεμελιώδεις παράγοντες τῆς σύγχρονης στροφῆς ἢ ἐπιστροφῆς στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ εἶναι δεῖγμα τῆς ἐνθαρρυντικῆς ἀναγέννησης τῶν ἀρχαιοελληνικῶν σπουδῶν».

Ἡ ἀνάγνωση τοῦ συγγράμματος τοῦ καθηγητοῦ καὶ πολιτικοῦ Ἀθανασίου Κανελλοπούλου, καθὼς ἐξετάζει τόσα θέματα πού ἔχουν εὐρὺ κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ ἐνδιαφέρον ἀλλὰ ταυτόχρονα σημαντικώτατες φιλοσοφικὲς καταβολές, μόνο ὠφέλεια μπορεῖ νὰ ἔχει γιὰ τὸν ἀναγνώστη.

ΜΑΙΡΗ ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ
ΑΘΗΝΑ

Γεράσιμου Βώκου: *Φιλοσοφία και Εκπαιδευτική Πολιτική. Ο Καρτεσιανισμός στη Γαλλική Παιδεία τον 19ο αιώνα*. Εκδόσεις «Λωτός», Αθήνα, 1987, σελ. 130.

Γι' αὐτοὺς που ξέρουν καλά τα γαλλικὰ φιλοσοφικὰ πράγματα, μα και τὴν Ἱστορία του Γαλλικοῦ Εκπαιδευτικοῦ Συστήματος, τὸ βιβλίο του κ. Γεράσιμου Βώκου, νεοεκλεγέντος Ἐπικουρου Καθηγητῆ στο Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, παρουσιάζει ἕνα ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Ὁ τίτλος ἄλλωστε τοῦ βιβλίου: *Φιλοσοφία και Εκπαιδευτική Πολιτική*, με ὑπότιτλο: *Ο Καρτεσιανισμός στη Γαλλική Παιδεία τον 19ο αιώνα*, δηλώνει τὸ συγκεκριμένο ἀντικείμενο τῆς μελέτης. Βέβαια ὁ ὑπότιτλος αὐτός και τὸ γεγονὸς ὅτι χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος «Καρτεσιανισμός», μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει τοὺς ἀδόκιμους ἀναγνώστες τοῦ βιβλίου και ἰδίως αὐτοὺς που δὲν γνωρίζουν παρά ἀπὸ δεῦτερο χέρι τα πράγματα και ὄχι ἀπὸ τὴν ἀπ' εὐθείας μελέτη τῆς ἱστορίας τῶν φιλοσοφικῶν ιδεῶν και τῆς διδασκαλίας τους στη Γαλλία, σὲ εσφαλμένα συμπεράσματα. Γιατί δὲν πρόκειται στὴν περίπτωση τούτη γιὰ τὴ φιλοσοφία του Descartes σὲ σχέση με τα ἄλλα μεγάλα φιλοσοφικὰ συστήματα, μα γιὰ τὴ συνήθεια που επικρατεῖ στὴ γαλλικὴ παιδεία νὰ χρησιμοποιεῖται παντοῦ και πάντοτε τὸ ὄνομα τοῦ μεγάλου θεμελιωτῆ τοῦ γαλλικοῦ ὀρθολογισμοῦ, σαν ἕνα εἶδος ἀκρογωνιαίου λίθου ἐπάνω στον οποίο μπορεῖ νὰ στηρίζεται κάθε τι που ἔχει σχέση τόσο με τὴ φιλοσοφία και τὴ λογοτεχνία, ὅσο και με τὴν ἐπιστῆμη και τίς μεθόδους τῆς.